

SZÁSZ GÉZA

A francia állam és a protestánsok a 17. században – tűréstől tiltásig

„... a jelen örökérvényű és visszavonhatatlan ediktummal eltöröltük és visszavontuk, eltöröljük és visszavonjuk a királyi nagyapánk által 1598. április havában Nantes-ban kiadott ediktumot...”

Ezekkel a határozott szavakkal vetett véget a katolikus és reformált vallásúak több, mint másfél évszázados – a nantes-i ediktum által garantáltan egyenjogú – együtt élésének XIV. Lajos francia király az 1685. október 18-án Fontainebleau-ban kelt ediktumában. A királyi rendeletet a párizsi parlament igen gyorsan, már 1685. október 22-én beiktatta a királyság végrehajtandó törvényei közé.

A szigorú intézkedéseket tartalmazó – és vegyes érzelmeikkel fogadott – rendelet a királyi hatalom elnyomó eszközével kívánta kezelni az „eretnység”, vagyis a protestantizmus létezését Franciaországban. Az „úgynevezett reformált vallás” gyakorlását hosszú időn keresztül a IV. Henrik által még 1598-ban kibocsátott nantes-i ediktum biztosította, éppen ezért a fontainebleau-i ediktumot szokás a „nantes-i ediktum visszavonásának” is nevezni.

Tanulmányunk célja éppen a protestánsokkal szemben – a két ediktum közötti időszakban – folytatott politika elemzése és annak bemutatása, hogy milyen kísérletek történtek a reformált vallásúak jogainak biztosítására, illetve megszüntetésére, hogyan kerültek szembe az állammal, és hogyan kerekedett felül a francia állam politikájában az erőszak alkalmazása XIV. Lajos uralkodása idején.

Megjegyzendő, hogy a nantes-i ediktum visszavonásának előzményeire és körülményeire általában a kor legismertebb memoáírója, Saint-Simon herceg (1675-1755) által sugallt képet fogadja el a szakirodalom.¹ Saint-Simon azonban nem tekinthető igazán kortársnak (1685-ben mindössze 10 éves volt), másrészt gyakran összemossa eseményeket, és a kronológia sem tartozik az erősségei közé. Ezért mi hasznosabbnak véltük a fontainebleau-i ediktum tárgyalásakor az ediktum szövegének elemzésére, másrészt a vonatkozó francia nyelvű szakirodalom által képviselt nézetek bemutatása mellett egy Magyarországon kevésbé ismert kortárs, és a királyi környezetéhez közelálló szerző, Choisy abbé szövegére támaszkodni, hogy így némileg más megvilágításba helyezhessük az eseményeket.²

Emellett szükségesnek tartottuk a fontainebleau-i ediktumhoz vezető út árnyaltabb elemzéséhez és megértéséhez a reformáció franciaországi térhódításának és a nantes-i ediktum lényegének felvázolását is.

¹ Vö. Saint-Simon herceg: Emlékiratai. Budapest, 1987. (a továbbiakban: Saint-Simon) 472–477.

² A kérdéskört tárgyaló újabb, magyar nyelven megjelent munkák jobbára az általánosságok megemlítésére szorítkoznak, illetve nem a királyi hatalom szempontjából tárgyalják az eseményeket. Vö. például Duby, Georges – Mandron, Robert: A francia civilizáció ezer éve. Bp., 1975. 272–283., 287. illetve 326–388. o. Price, Roger: Franciaország története. Bp., 1994. 62–63. o. Szántó Konrád: A katolikus egyház története II. A katolikus egyház története a reformációtól napjainkig. Bp., 1985. 84–88. és 223–231. o. DOMPNIER, Bernárd: A katolikus egyház és a protestánsok Franciaországban a XVII. században. In: L. Nagy Zsuzsa–Veress Géza: Történeti tanulmányok I. Debrecen, 1992. 35–52. Szakály Ferenc: Virágkor és hanyatlás 1440–1711. (Magyarok Európában II.) Bp., é. n. 141–142., 187–188. és 243–251. Magyar nyelven a legteljesebb szintézist adja Hajnal István: Az újkor története. Bp., 1988. (reprint 1936). 217–235., 321–342., 409–436.

A lutheri reformáció az 1520-as évek közepétől terjed Franciaországban, az 1540-es évek végére viszont Kálvin tanítása válik egyeduralmukodóvá a reformáltak körében. A század ötvenes-hatvanas éveinek fordulójára a reformátusok pozíciói szilárdnak tűnnek, s közösségeik Franciaország egész területén megtalálhatók. Számuk rendkívül gyorsan gyarapszik, mérészebb számítások szerint a hárommilliót is eléri. Egy olyan országban, melynek népessége ekkor 16-18 millió fő között mozog, ez már igen jelentős arány.³ A leginkább befolyásuk alá került területek a normandiai partvidék, a Loire déli oldalán található Touraine, Délnyugat-Franciaországban Poitou, Guyenne és Languedoc tartományok, a navarrai királyság⁴, keleten Lyon környéke és a Dauphiné. Az evangélikusok visszaszorulnak Elzászba.⁵ A kálvini reformáció társadalmi bázisa viszonylag széles: csatlakoznak hozzá – elsősorban dél-franciaországi – nemesek, főurak, mint például a királyi udvarban is sokra tartott Gaspard de Coligny admirális, Louis de Condé vagy Antoine de Bourbon,⁶ s ők áttértik a birtokaikon élő parasztokat is. Az ország területén több, mint hatszáz református templom található,⁷ s az 1558-as poitiers-i lelkészgyűlést követően 1559 májusában a református egyház már titkos szinódust is tart Párizsban. A kálvinizmus expanziója azonban sem földrajzilag, sem társadalmilag nem egyértelmű: nincs olyan tartomány, melynek népessége teljes egészében református lenne, a már említett tartományokon kívül élő paraszti tömegek pedig szinte teljes mértékben érintetlenek maradnak az új tanoktól.

A nemesek – s velük együtt a parasztok – áttérése különösen aggasztja a monarchiát. Tartani lehet ugyanis attól, hogy a francia főurak a központi hatalommal szembeni függetlenedési törekvéseik ideológiájaként kívánják felhasználni a vallási különállást. Az ettől való félclem mozgatja a protestantizmussal szemben gyakran ingadozó I. Ferenc fiát, II. Henriket (1547-1559), aki már trónra kerülésének évében létrehozza a gyakorlatilag királyi inkvizícióként működő *chambre ardente*-ot.⁸ Midőn Henrik 1559 áprilisában megköti II. Fülöp spanyol királlyal a két ország közötti nyílt ellenségeskedést egy időre lezáró cateau-cambresis-i szerződést,⁹ célja már egyértelműen a belső ellenség, a protestantizmus elleni harc.¹⁰ A rövid-

³ Benassar, Bartolomé – Jacquart, Jean: *Le XVIe siècle*. Paris, 1972. (a továbbiakban: Benassar-Jacquart) 33.

⁴ A korábban az Ibériai-félszigeten is jelenlévő Navarrai Királyság a 16. század elején két részre szakadt: a Pireneusoktól délre fekvő részeket Spanyolországhoz, az északi oldalon található korábbi Alsó-Navarrát – hűbéresként – Franciaországhoz csatolták.

⁵ A protestantizmus franciaországi elterjedéséről szemléletes térképét közöl Duby, Georges – Mandrou, Robert: *A francia civilizáció ezer éve*. Budapest, 1975. (a továbbiakban: Duby – Mandrou) 273. és Benassar-Jacquart 295.

⁶ Bourbon-Vendôme hercege, Navarra királya, a későbbi IV. Henrik apja.

⁷ 1561-ben 670. Delumeau, Jean: „Renaissance et discordes religieuses”. In: Duby, Georges: *Histoire de la France*. Paris, 1970. (a továbbiakban: Delumeau) 261.

⁸ A párizsi parlament részeként működő, a protestáns eretnkség elleni jogi szankciókkal megbízott hivatal onnan kapta nevét („gyertyás kamara”), hogy a tárgyalásokat – a pszichikai hatás növelése érdekében – mindig fekete lepellet bevont falú, s így gyertyák által megvilágított helyiségekben tartották. A kamara működésének első három éve alatt közel ötszáz – köztük hatvan halálos – ítéletet hozott. Guinlé, Jean-Philippe: *Les souverains de la France*. Paris, 1991. (a továbbiakban: Guinlé) 137. A *chambre ardente*-ről lásd még Hajnal István: *Az újkor története*. Budapest, 1988. (a továbbiakban: Hajnal) 218.

⁹ A francia történetírás által *cateau-cambresis-i szerződés* név alatt emlegetett 1559. április 3-i francia-spanyol béke mellett ugyanott kötötték meg április 2-án (tehát egy nappal korábban) azt a francia-angol egyezményt, amely szerint Franciaország megtarthatja az 1558-ban Guise Ferenc vezetésével visszafoglalt Calais-t, de nyolc éven belül 500 ezer écu kártérítést kell fizetnie Angliának. A spanyol-francia békeszerződés az Itália birtoklásáért a Valois-k és a spanyol Habsburgok között 1494 óta folyó ún. *italiai háborúk* végét jelenti.

¹⁰ II. Henrik lemond minden itáliai követeléséről, visszaadja Savoyát és a fontosabb piemonti városokat, megkapja viszont a *három püspökség* (Trois Évêchés) néven emlegetett lotharingiai Toul, Metz és Ver-

del ezután meghozott écouen-i ediktummal¹¹ Henrik megerősíti a központi hatalom vidéki jelenlétét: királyi biztosokat küld a tartományokba; az ő feladatuk az „eretnység” visszaszorítása minden lehetséges eszközzel.¹² Ezzel kezdetét veszi a nyílt vallásüldözés, amely Henrik halála után a központi hatalom gyengülésével nyílt polgárháborúhoz vezet.

Az 1562 márciusában a wassy-i mézarlással kezdődő,¹³ s egészen 1598-ig tartó vallásháborúk, a Szent Bertalan-éj s az azt követő csatározások jelentősen gyengítették a protestáns pártot. 1598-ban mintegy 274 ezer hugenotta családot találunk az országban; a protestánsok összlétszáma egymillió körül mozog. Igazán nagy tömegben azonban sehol sem találhatók: Párizsban és a protestáns fellegvárnak számító dél-franciaországi Nîmes-ben egyaránt körülbelül 15 ezer protestáns lakik. Ez óriási létszámsökkenés az 1560-as hárommillióhoz képest, azonban még mindig jelentős arány. Javarészt protestánsok alkotják azonban a Valois-dinasztia kihalása után hatalomra kerülő első Bourbon uralkodó, IV. Henrik seregét; s az ország vezetésében is számos kálvinista található. 1593 – a király áttérése – után azonban nyugtalanság figyelhető meg a protestánsok körében: „állandó gyűléseket” tartanak előbb a Condé család birtokában levő Vendôme, majd Saumur városában. 1594 januárjában Nantes-ban tartott gyűlésükön saját szempontjaik szerint kilenc tartományra osztják az országot, és felveszik a kapcsolatot I. Erzsébet angol királynővel. A királyt immár saját korábbi háterszága fenyegeti: újjáéledhet az ismét központosító, sőt abszolutisztikus törekvéseket mutató monarchia és a partikularizmusra, valamint területi különállásra aspiráló nemesség ellentéte. Ugyanakkor a vallásgyakorlat szempontjából érthető a protestánsok aggodalma: miért is segítené őket egy immár katolikus király? Az újabb polgárháborúval – és a *protestáns köztársaság* fegyverek általi megteremtésével – fenyegető helyzet tárgyalásokra kényszeríti mindkét felet. A protestáns „párt” négy „teljhatalmú” megbízottat jelöl ki, akik 1597 ősze és 1598 tavasza között folytatnak megbeszéléseket Henrik szintén református vallású képviselőjével, Duplessis-Mornay-val.¹⁴ Ezen egyeztetések eredményének tekinthető a király türelmi rendeleteként értelmezett *nantes-i ediktum*.¹⁵

A nantes-i ediktum néven ismert királyi rendeletsomag három részből áll.¹⁶ Az első a 95 ún. általános cikkelyt tartalmazó tulajdonképpeni pacifikációs ediktum, melyet 1598. április 13-án hirdetnek ki. Egyedül ezt kellett a parlamenteknek regisztrálniuk, azaz az érvényes jogszabályok közé beiktatniuk; ezt rövidebb-hosszabb huzavona után meg is tették.¹⁷ Ez szabályozza – vagy talán inkább korlátozza – a református vallás gyakorlását. Ebben a részben jelenik meg először az *úgynevezett reformált vallás (religion prétendue réformée*, rövidítve:

dun városokat. II. Fülöp feleségül veszi Valois Erzsébetet, II. Henrik és Medici Katalin lányát; ez utóbbi tény fog Fülöp számára alkalmat szolgáltatni arra, hogy III. Henrik meggyilkolása után saját utódainak követelje a francia trónt. II. Henrik engedékenységet már a kortársak is kárhoztatták. Goubert, Pierre: *Initiation à l'histoire de la France*. Paris, 1984. (a továbbiakban: Goubert 1984.) 125.

¹¹ Az écouen-i ediktumot 1559. június 2-án hirdetik ki.

¹² Ilyen eszköz többek között – az esetek súlyosságától függően – a pellengérré állítás, az ajkak levágása, a nyelvkitépés, az akasztás vagy az élve történő elégetés. Carpentier, Jean – Lebrun, François: *Histoire de France*. Paris, 1987. (a továbbiakban: Carpentier – Lebrun) 179. és Hajnal 218.

¹³ A Champagne déli részén található városban Guise herceg katonái és egy protestáns istentiszteleten résztvevők verekednek össze. Az összetűzés során a katonák lemészárolnak 74 embert a gyülekezeti helyen tartózkodók közül. Delumeau 243.

¹⁴ Philippe de Mornay, Plessis ura. Ő alapította 1599-ben Saumur-ben az első protestáns akadémiát.

¹⁵ Deyon, Pierre: „La France baroque”. In: Duby, Georges: *Histoire de la France*. Paris, 1970. (a továbbiakban: Deyon) 263., Goubert 1984. 142., Hajnal 229-231.

¹⁶ Az ediktum nevét onnan kapta, hogy kibocsátásakor a Bretagne pacifikálását végző IV. Henrik éppen Nantes-ban, a katolikusok egyik korábbi fellegvárában tartózkodott.

¹⁷ A párizsi parlament csak 1599. január 7-én, a roucni pedig csak 1609-ben, tehát több, mint 10 évvel a kihirdetés után iktatja be az ediktumot. Guinlé 155. Goubert 1984. 143. A mindvégig tisztán katolikus parlamentek magatartása azért döntő, mert a joghatóságuk alá tartozó területeken csak a regisztrálás után kell érvényt szerezni a rendelkezletnek.

RPR) elnevezés a kálvini hit meghatározására, s a 17. század folyamán mindvégig ezt fogják alkalmazni a hivatalos szövegekben.

A csomag második része az a szintén április 13-áról keltezett királyi brévé, mely a protestáns lelkészek és más egyházi tisztviselők javadalmazásáról rendelkezik. Őket – szemben a katolikus klérus tagjaival – évi 45 ezer écu értékben a király javadalmazza, azonban minden református köteles fizetni a katolikus egyházi tizedet.

A megállapodás harmadik részét az április 30-án, illetve május 2-án aláírt *titkos cikkelyek* képezik. Az állam szempontjából ezeket tekinthetjük döntőnek. Itt fogalmazza meg ugyanis a király a protestáns vallás gyakorlásának politikai, gazdasági és katonai garanciáit. A hugenották 151 ún. *menedékhelyet* (lieux de refuge) kapnak, ahol vallásuk gyakorlata minden körülmények között biztosított, ezek közül 51 – a későbbiekben tisztán protestáns lakosságú – *biztonsági hely*,¹⁸ ez utóbbiakban – protestáns kormányzó vezetése alatt – a király által fizetett protestáns helyőrség állomásozik, melynek feladata a város, illetve a protestáns vallás gyakorlásának védelme. Emellett a protestánsok továbbra is szabadon összehívhatják tartományi, illetve országos szinódusaikat, megtarthatják, sőt tovább is fejleszthetik politikai és katonai szervezeteiket. Ezzel a „Franciaország első abszolút uralkodójának”¹⁹ nevezett IV. Henrik megvalósítja azt, amit gyengébb kezű elődei meg sem mertek próbálni: létrehozza a katolikus-királyi hatalom ellenpólusát. Az ország területén szétszórva élő protestáns közösség gyakorlatilag államot alkot az állam, Franciaország testén belül, realitást kölcsönözve így a protestáns köztársaság gondolatának. A titkos cikkelyek rendkívüli fontosságát mutatja az is, hogy érvényességük meghatározott időre szűlt; a király nyolcévenként újíthatta meg.

Az óriási engedményeknek több oka lehet: Henrik szimpátiája egykori hitsorsosai iránt; a protestánsok fegyveres ereje és az általa képviselt veszély; de talán leginkább az, hogy mindkét fél kimerült a háborúban s mindenekelőtt békét kívánt.²⁰ Mindezek ismeretében talán helyénvalóbb lenne az ediktumot *nantes-i vallásbékének* nevezni, hiszen – s ez a titkos cikkelyek tartalmából derül ki legjobban – nem annyira egy jószágos uralkodó kegyes tetteről van szó, mint inkább a körülmények által kikényszerített kompromisszumról. Tény viszont, hogy a Bourbon-monarchia tekintélye elég erős volt ahhoz, hogy az abszolút állam kiépítését ilyen körülmények közt is folytassa.

A vallásbékét követően a protestánsok jogai nem bővülnek tovább. A további jogok, illetve kiváltságok kioroszakolására irányuló kísérletek kivétel nélkül kudarccal zárulnak; a királyi hatalom újbóli megerősödésével pedig XIII. Lajos uralkodása idején megkezdődik a katonai-politikai kiváltságok leépítése. Mindamelllett a „protestáns párt” történetét tekintve a 17. század első két évtizede a viszonylagos nyugalom kora. A húszas évektől viszont ismételtelen fegyveres konfliktushoz vezet a királyi hatalom és a protestánsok szembenállása. Ennek okai között feltétlenül megemlítendő a fiatal XIII. Lajos apjától eltérő vallási felfogása, egyes protestáns vezetők minden kompromisszum-készséget nélkülöző magatartása, illetve a mindenféle ellenállási lehetőséget felszámolni szándékozó kormányzati politika.

IV. Henrik fiát, XIII. Lajost már hitbuzgó katolikusnak nevelték. 1617-ben kegyence, Luynes²¹ sugalmazására általános gyűlést hív össze, melyen döntenek a katolikus egyház jogainak visszaállításáról Béarnban.²² (Ebben a pirencusi tartományban még Jeanne d'Albret, IV. Henrik anyja szekularizálta a katolikus egyház birtokait; később be is tiltották a katolikus

¹⁸ Ilyen biztonsági hely például Montauban vagy La Rochelle.

¹⁹ Guinlé 152.

²⁰ A vallásháborúk utolsó szakaszával egy időben spanyol-francia háború is folyt, melyet a szintén 1598-ban megkötött vervins-i béke zárt le.

²¹ Charles Albert de Luynes (1578-1621) eredetileg XIII. Lajos sólymait idomította és így lett a király bizalmasa.

²² Carpentier – Lebrun 93.

vallás gyakorlását.) Mivel a protestánsok nem engednek, sőt fegyvert fognak,²³ a király – állítólag szintén Luynes biztatására – háborút indít ellenük. Ezt az 1620-1622 között vívott háborút nevezi a francia történetírás „nyolcadik vallásháborúnak”. Ez a „vallásháború” azonban több ponton is különbözik a 16. századi elődeitől. A háború főszereplője például maga az uralkodó, aki pacifikálni kívánja országa egy részét; emellett – úgy tűnik – XIII. Lajos tiszteletben akarja tartani a korábbi ediktumokat és nem kívánja csorbítani a protestánsok vallásszabadságát, ám engedelmes alattvalóknak szeretné tudni őket. Erre utal az a párizsi parlament által 1621. április 27-én beiktatott királyi nyilatkozat, mely szerint az uralkodó minden *engedelmes* protestáns alattvalót személyes védelme alá helyez.

A nyolcadik vallásháború eredményeként restaurálják a katolikus vallást Béarnban és Navarrában – s ez utóbbi országrészt Franciaországhoz csatolják –, ám az 1622. október 18-án megkötött montpellier-i béke értelmében a király megerősíti a nantes-i ediktumot, visszaveszik a protestáns tiszteket a királyi hadseregbe, helyreállítják a vallás gyakorlásának háború előtti szokásait, és a protestáns vezérek (például Rohan) évjáradékot kapnak. Cserébe a protestánsoknak le kell mondaniuk a királyi engedély nélküli gyűlések tartásáról, és le kell rombolniuk az 1598 óta emelt erődítéseket, ám Montauban és La Rochelle, a két legjelentősebb protestáns fellegrvár érintetlen maradhat.²⁴ Ezzel a két intézkedéssel a montpellier-i béke nyilvánvalóan a „protestáns köztársaság” vesztélyének elhárítását célozta, ám nem represszív módon. A király szándéka ekkor már a nantes-i ediktum rendelkezéseinek érvényesítése volt, hiszen annak egy pontját sem törli el, csupán figyelmezteti a protestáns alattvalóit, hogy az ediktum rendelkezései rájuk is vonatkoznak, a bennük foglaltakat nem léphetik túl sem katonai, sem politikai téren. Itt válik először nyilvánvalóvá, hogy az abszolutizmus felé fejlődő központi hatalom részéről semmilyen föderalizmus sem tolerálható.²⁵

Az így kialakult helyzet viszont a protestánsok számára elfogadhatatlan: ahhoz, hogy továbbélésüket az ellenreformáció térhódítása közben is biztosítani tudják, politikai-katonai privilégiumokra (például „biztonsági helyekre”) van szükségük. Amikor tehát 1624-ben Richelieu (ekkor még a katolikus párt híve) lesz a király főminisztere, Henri de Rohan és Soubise²⁶ újabb felkelést robbant ki, amely ismételen elhúzódik (ez a „kilencedik vallásháború”), s csak az angol közvetítéssel megkötött la rochelle-i békével (1626. február 5.) zárul le. A béke Richelieu részéről nyilvánvaló időhúzás: valószínűleg már ekkor eldöntötte, hogy a protestánsok összes politikai-katonai privilégiumát meg kell szüntetni, s erejét gyűjtve a végső összecsapásra várt. Richelieu kettős célt követett: egyrészt szeretne volna megszüntetni a protestáns párt, eme „állam az államban” kiváltságait, másrészt a királyi kormányzat ellenőrzése alá kívánta vonni Franciaország összes kikötőjének forgalmát a bevétel-ek emelése érdekében. Mindkét célt elérhette, amennyiben megszerzi La Rochelle-t: a város a legjelentősebb protestáns központ volt (a katolikus vallás gyakorlása tiltott volt), s egyúttal a korabeli Franciaország legnagyobb forgalmú kikötője.²⁷ A végső csapásnak tehát mindenképpen La Rochelle ellen kellett irányulnia.

Az ostrom 1627 szeptemberében kezdődött, s tizenhárom hónap múlva 1628. október 28-án a királyi csapatoknak az éhínségtől megtizedelt városba történő bevonulásával végződött. De Richelieu-t és XIII. Lajost elsősorban nem a vallási indulatok vezették. Bizonyítja

²³ A protestánsok különállása egészen addig fajul, hogy 1620-1621 telén La Rochelle-ben gyűlést tartanak, melyen hat protestáns katonai körzetre osztják fel a királyságot. Tapié, Victor-Louis: *La France de Louis XIII et de Richelieu*. Paris, 1980. (a továbbiakban: Tapié) 126.

²⁴ Tapié 129-130.

²⁵ Meyer, Jean: *La France moderne*. Paris, 1985. (a továbbiakban: Meyer) 321

²⁶ Henri, Rohan hercege (1579–1638) a protestáns párt vezetőjeként három háborút is indított XIII. Lajos ellen. Később a harmincéves háborúban is részt vett hadvezérként a franciák oldalán. Benjamin de Rohan, Soubise ura (1583–1642) Henri de Rohan fivére. 1629 után Angliába emigrált és Londonban halt meg.

²⁷ Lebrun, François: *Le XVIIe siècle*. Paris, 1967. (a továbbiakban: Lebrun) 103.

czt az is, hogy bár lerombolták La Rochelle falait és megszüntették privilégiumait (olyannyira, hogy ellensúlyként új kikötőt nyitottak Brouage-ban),²⁸ valamint visszaállították a katolikus vallás gyakorlását és püspökséget is alapítottak, nem csorbították a református vallás gyakorlásának lehetőségeit.²⁹ A cél tehát egyértelműen a protestánsok politikai különállásának felszámolása volt, nem pedig azonnali fizikai „eltiprásuk”. Ez magyarázza azt is, hogy miért nem volt hajlandó Richelieu – a „hitbuzgó párt” követelése ellenére – folytatni a harcot a protestánsok ellen Dél-Franciaországban.³⁰

A Richelieu és a protestánsok közötti küzdelem záróakkordja 1629-re csik, hiszen La Rochelle eleste után Rohan ismét lázadást szít Délnyugat-Franciaországban. A Montferratból hazatérő király³¹ és a bíboros hadserege végigpusztítja Languedoc tartomány egy részét, miközben számos Cévennek-beli város (pl. Anduze, Sauve, Alès) behódol. (Ezt az is motiválta, hogy Montferratba indulása előtt XIII. Lajos amnesztiát biztosított minden behódoló protestánsnak.) Miután Rohan képtelen számottevő ellenállást kifejteni, a hadjárat az 1629. június 28-án Alès-ben³² kiadott ediktummal lezárul. Az alès-i ediktum értelmében megszűnnek a protestánsok katonai-politikai privilégiumai (mivel ezeket nem a nantes-i ediktum nyilvános és a parlamentek által beiktatott szövege tartalmazta, fennakadás nélkül visszavonhatóak): nem tarthatnak politikai jellegű gyűléseket, le kell rombolni a városok erődítéseit, és a korábbi biztonsági helyeken vissza kell állítani a katolikus vallás gyakorlásának lehetőségét. Ugyanakkor a protestánsok továbbra is szabadon gyakorolhatják vallásukat (de csak ott, ahol ez korábban is engedélyezett volt), megtarthatják temetőiket, templomaikat és lelkésziket, La Rochelle és Privas város, valamint Ré és Oléron szigete (ezek voltak korábban a fegyveres ellenállás fő fészkei) kivételével mindenütt szabadon letelepedhetnek (de még ezeken a helyeken is maradhat a protestáns lakosság), amnesztiát kapnak a lázadók, és a király garantálja magánvagyonuk biztonságát.³³ Az alès-i ediktum tehát megszünteti az állam számára oly nagy veszélyt jelentő politikai-katonai kiváltságokat, miközben megtartja a vallási-jogi biztosítékokat, és a korona maga garantálja a protestáns vallás gyakorlásának és híveinek szabadságát. Vagyis nem sérül sem a nantes-i ediktum szelleme, sem a betűje. Van ugyanakkor egy jelentős különbség a két ediktum jellege között: míg a nantes-i ediktum a király és az ország egyik politikai tényezője közötti kompromisszumként (ahogy említettük: „vallásbékéként”) értékelhető, addig az alès-i egyértelműen *hegyelmi ediktum*, melyben a király kegyesen megengedi behódoló alattvalóinak vallásuk szabad gyakorlását, miközben megfosztja őket a politikai szerveződés összes lehetőségétől. Ezzel az ediktummal végérvényesen a királyi hatalom javára dől el a hugenotta vallási köntösbe öltözött partikularizmussal évtizedeken keresztül vívott harc, és megteremtődik a két vallás (illetve az állam és a protestánsok) további konfliktusmentes együttélésének *lehetősége*.

Az alès-i ediktum pacifikáló hatása óriási: nem kerül sor több protestáns fegyveres akcióra egészen a nantes-i ediktum visszavonását követő időkig. Ehhez természetesen hozzájárul az is, hogy most – a 16. századi vallásháborúktól eltérően – a hugenotta fegyveres erő döntő vereséget szenvedett, s a la rochelle-i kudarc azt is megmutatta, hogy külső (angol)

²⁸ Tapié 193.

²⁹ Lebrun 103., Stephan, Raoul: Histoire du protestantisme français. Paris, 1961. (a továbbiakban: Stephan) 147. és köv.

³⁰ Tapié 178. és 193.

³¹ XIII. Lajos csapatainak eredeti célja a mantuai hercegség trónjának biztosítása lett volna az általuk támogatott Nevers-ág számára a hercegség 1627 óta (ekkor halt meg az utolsó egycsesági Gonzaga lezármazott) tartó örökösödési háborújában.

³² 1926-ig Alais.

³³ Meycr 321., Tapié 202-203.; vö. még Hajnal 333-334.

segítségre sem támaszkodhat, továbbá nincs többé olyan vezetője sem, aki politikai céljaira kívánna felhasználni.³⁴

A királyi hatalom és a protestánsok között kialakuló átmeneti békés viszonyt külpolitikai tényezők is motiválták: az 1630-as évek második felében a harmincéves háború küzdelmeibe immár nyíltan is bekapcsolódó francia monarchia természetes szövetségesei a császárral szemben a protestáns fejedelmek voltak.³⁵

Richelieu politikáját folytató Mazarin bíboros is toleranciát tanúsít a protestánsokkal szemben. Ebben a már említett külpolitikai természetű okok mellett az is közrejátszik, hogy a Fronde (1648-1653) zűrzavaros évei alatt gyakorlatilag a hugenották alkotják az egyetlen olyan társadalmi csoportot, mellyel a bíboros nem kerül konfliktusba. A protestánsok tartózkodását pedig Mazarin többször tisztségekkel is honorálja.³⁶

A „békés egymás mellett élés” közegében azonban tovább folytatódik, sőt új lendületet kap a katolikus expanzió. Már az 1630-as években is több térítő missziót indítanak jelentős protestáns lakosságú területekre, és állítólag már ekkor alkalmazzák a XIV. Lajos személyes kormányzása idején elterjedő módszert, vagyis a gyermekeket erőszakkal elveszik szülőiktől, hogy katolikus szellemben neveljék fel őket.³⁷ A városokba beköltöző nemesség is egyre nagyobb számban katolizál,³⁸ s mindez tovább gyengíti a politikai befolyását veszített hugenotta közösséget.

Kijelenthetjük tehát, hogy XIV. Lajos személyes hatalomgyakorlásának kezdetén (1661-ben) a protestantizmus visszaszorulóban volt Franciaországban, elvesztette politikai, katonai, közigazgatási kiváltságait, számbelileg is erősen megfogyatkozott közösséget alkotott, melynek tagjai híven szolgálták az uralkodót és annak kormányát: vagyis nem jelentett reális veszélyt az államra.

Mazarin kormányzásának utolsó éveiben (vagyis az 1650-es évek második felében) tovább romlik a protestánsok helyzete: bár az uralkodó 1656. június 18-i rendelete megerősíti a nantes-i ediktum cikkelyeit, a rendelet preambuluma már jelzi, hogy cenzúrával restriktív módon fogják értelmezni azokat. Ekkor kezdik hangsúlyozni a nantes-i ediktum ideiglenes jellegét: „Ez a nagy fejedelem [IV. Henrik] úgy vélte, hogy mivel az alattvalói lelkében uralkodó megosztottságot a vallási különbségek okozzák és tartják fenn, ez a megosztottság mindaddig fennáll, amíg nem szabnak határt neki, hogy ezzel megállítsák, s egyúttal megakadályozzák az újabb polgárháborút. Arra várva, hogy Isten képessé tegye a szíveket a vallás igazságával szemben betolakodó új eszmék elhagyására, helyénvalónak tűnt, hogy engedélyezzék az úgynevezett reformált vallás szabad gyakorlását abban az elképzelésben, hogy remélni lehet, hogy az általános békében a főpapok által a korábban az egyházból kiszakadtak tanítására és megtérítésére fordított erőfeszítések biztosabb és megnyugtatóbb hatást eredményeznek, mint a fegyverek, amelyek addig az állam és az egyház pusztulásán kívül semmilyen eredménnyel sem jártak.”³⁹ Eszerint már IV. Henrik célja is a protestáns vallás megszüntetése lett volna, s csak a helyzet megkönnyítése – és a belső béke biztosítása – végett adta ki a nantes-i ediktumot.

Ismét betiltják a protestáns vallás gyakorlását azokon a helyeken, ahol az 1598 után kezdődött. (A hugenották 1652-ben – tehát még a Fronde idején – kaptak erre engedélyt.) Az

³⁴ Az ediktum értelmében Henri de Rohan 100 ezer livre életjáradékot és büntetlenséget kap, ám el kell hagynia a királyság területét. Tapié 203.

³⁵ A harmincéves háborúban való francia részvétel összefoglalását lásd Carpentier – Lebrun 201-202., illetve Livet, Georges: La Guerre de Trente Ans. Paris, 1991. 9-12., 35-42. és 94-124.

³⁶ Így például Barthélemy Herwarth protestáns bankárt pénzügyi intendánssá, két főnembet, La Force-ot és Châtillont marsallá nevez ki. Vö. Stephan 150-151.

³⁷ Stephan 148.

³⁸ Meyer 322.

³⁹ A preambulum szövegét lásd Bulletin de la Société de l'Histoire du Protestantisme Français 47. 1898., 374-375.

intézkedésre a protestánsok panaszfüzet összcállításával reagálnak, s ez annyira elmérgeíti a helyzetet, hogy az 1659. november 10-én Loudunben nyíló gyűlésükön a királyi küldött ostorozni kezdi a protestánsok „engedetlenségét”, és azzal fenyegetőzik, hogy „ez lesz az utolsó”.⁴⁰

Mivel indokolható a Mazarin és a „protestáns párt” közötti viszony romlása? Egyrészt azzal, hogy a Fronde veresége után minden korábbinál erősebb központi hatalmat kiépítő Mazarinnak nincs többé szüksége másokkal szemben úgynevezett lojális csoportokra (hiszen nincs belső lázadás), másrészt ismét arra koncentrálhat, hogy a királyság integritását és tekintélyét *potenciálisan* veszélyeztető csoportok (és a jelek szerint a protestánsok ezek közé tartoztak) aktivitását, illetve különállását mérsékelje. Lényegében a belpolitikai helyzet ilyen irányú változása indokolja a protestánsokkal szembeni magatartás átalakulását is. Később ehhez hozzájárul az is, hogy a harmincéves háború után még mintegy tíz évig tartó spanyol-francia háború 1659-ben a Franciaország számára előnyös pireneusi békével lezárul. A hatalom tehát nincs elfoglalva külső konfliktussal és semmilyen külső szövetség sem befolyásolja belpolitikáját.⁴¹ Ugyanakkor mind nyilvánvalóbbá vált az ország területén szétszórtan élő, de közösségi- és azonosságtudattal, valamint az őket a társadalom többi tagjától megkülönböztető szokásokkal és vallási (és ebből fakadóan életviteli) engedményekkel, illetve politikai múlttal rendelkező hugenotta közösség különállása és – viszonylagos – szabadsága. Ezt a különállást és relatív politikai szabadságot jelképezték például a reformátusok regionális vagy országos gyűlései, melyeket (elsősorban lehetséges politikai felhangjuk miatt) valószínűleg a 17. század egyik uralkodója vagy minisztere sem kedvelt, és éppen ezért igyekezett is szerepüket csökkenteni. Így 1626 (vagyis a la rochelle-i béke) után országos gyűlést is egyre ritkábban tartottak; a jog ugyan engedélyezte ezt számukra, de az 1626 és 1659 között eltelt csaknem három és fél évtized során mindössze négy alkalommal, 1631-ben, 1637-ben, 1644-ben és 1659-ben (e két utóbbi esetében tehát tizenöt év után) hívták össze.⁴² Ráadásul – miként azt az uralkodó képviselője meg is jósolta – az 1659-es gyűlés maradt az utolsó.

Az előbbiekből következik, hogy a francia állam és a protestánsok kapcsolatában az 1661-es év, vagyis XIV. Lajos személyes kormányzásának kezdete nem jelentett igazi fordulópontot, és nem változtatta meg gyökeresen a hugenották helyzetét – úgy tűnik, a döntő változások az 1650-es évek második felében következtek be. Az viszont egyértelmű, hogy – elődeivel ellentétben – XIV. Lajos kezdettől fogva represszíven lépett fel a francia reformátusokkal szemben. Lajos e téren követett politikájának megítélésében három irányzat különíthető el az újabb francia történetírásban. Egyes szerzők szerint uralkodása elején még „langyos” politikát folytatott, és „vallási despotizmusa” ellenére sem bántotta a protestánsokat.⁴³ Mások szerint viszont már 1661-től „meg akarta semmisíteni a reformált vallás híveit”.⁴⁴

Mi – csatlakozva ezzel a harmadik irányzathoz – XIV. Lajos személyes kormányzásának időszakát a protestánsokkal szemben alkalmazott erőszak tekintetében három szakaszra osztjuk fel.

Az első szakasz 1661-től 1679-ig (XIV. Lajos személyes kormányzásának kezdetétől a hollandiai háború végéig) tart és legfőbb jellemzője a „jogi erőszak” alkalmazása. Az 1661-ben újonnan kinevezett királyi biztosok fő feladata a nantes-i ediktum alkalmazásának korlátozása,⁴⁵ és – miután a „puha” áttértetés az ellenreformáció nyilvánvaló eredményei ellenére

⁴⁰ Stephan 150-151.

⁴¹ A pireneusi békéről (1659. november 7.) lásd például Carpentier – Lebrun 202.

⁴² Lásd erről Cottret, Bernard: L'Édit de Nantes. Pour en finir avec les guerres de religion. Paris, 1997. (a továbbiakban: Cottret) 256.

⁴³ Goubert 1984. 176.

⁴⁴ Carpentier – Lebrun 210.

⁴⁵ Cottret 319.

sem járt igazi sikerrel⁴⁶ – a Királyi Tanács rendeletei is egyre több, a reformátusok vallásgyakorlatával és gazdasági tevékenységével kapcsolatos tiltást tartalmaznak, ám a rendelkezések igazából nem a nantes-i ediktum szövegében foglaltakkal, hanem – elsősorban a „protestáns párti” történészek szerint – annak „szellemével” (vagyis a toleranciával) álltak ellentmondásban. Magát az ediktumot nem éri támadás, ellenben mindent megtiltanak, ami nincs benne szó szerint. Ezzel megkezdődik a református *vallás* ellehetlenítése. A Királyi Tanács 1665-ös rendelkezése értelmében a protestáns szülők katolikus hitre áttérni szándékozó gyermeküket megtehetik ezt szülői beleegyezés nélkül is (a fiúk 15, a lányok 12 éves kortól); emellett korlátozzák a református vallású iparosok számára a mesteri cím elnyerésének lehetőségét.⁴⁷ 1666 után a lelkészek csak suttogva beszélhetnek a protestáns eliteltekkel, és református vallású bűnöző kivégzésekor, illetve temetésekor tilos zsoltárokat énekelni, temetni is csak korán reggel vagy késő délután szabad. Betiltják a templomon kívül tartott összejöveteleket is.⁴⁸ 1669-től tilos zsoltárt énekelni még a templomban is, ha katolikus körmenet közeledik. Ugyancsak ebben az évben feloszlatják a párizsi és roueni parlament mellett működő katolikus-református vegyesbíróságokat.⁴⁹

1668-ban presztízsnövelő sikert ér el a francia ellenreformáció: Bossuet püspök katolikus hitre téríti a református Turenne-t, XIV. Lajos egyik legkiválóbb hadvezérét, a protestáns közösség legismertebb tagját.⁵⁰

A reformátusok jogainak leépítésében a következő hullám az 1671-es évre tehető. Azzal érvelve, hogy engedélyezésük nem foglaltatik benne szó szerint a nantes-i ediktumban, intézkedéseket hoznak a protestánsok által fenntartott elemi iskolák ellen, és megtiltják a reformált vallásúak számára az úgynevezett szabad foglalkozások (pl. orvos, ügyvéd), illetve a könyvkiadói mesterség gyakorlását.⁵¹ Ezzel tulajdonképpen csak a földművelés és a kereskedelem marad nyitva a hugenották számára.⁵² Érdekes módon minél kevesebben vannak a protestánsok, és minél kevesebb joggal rendelkeznek, annál jobban tart tőlük a hatalom: az 1670-es években nyomozás indul a „gyanús” hugenották után; Languedoc-ban 135, Poitou tartományban 64 templomot rombolnak le, és a reformátusok nappal (reggel hat és este hat között) már nem is temethetnek, ráadásul keresztelő vagy esküvő alkalmával is legfeljebb tizenketten gyűlhetnek össze.⁵³

1676-ban egy konverzus, Paul Pellisson (Anne du Bourg leszármazottja)⁵⁴ vezetésével létrehozzák az *Áttérítőséket* (Caisse des conversions), amely 6 livre-t fizet minden újonnan áttérítőnek;⁵⁵ működése ennek ellenére kevés eredménnyel jár. A fizetett áttérítők számát Le Camus, Grenoble püspöke⁵⁶ az 1676-1679 közötti időszakban 4250 főre becsüli,⁵⁷ ami – fi-

⁴⁶ Méthivier, Hubert: *L'Ancien Régime en France*. Paris, 1981. (a továbbiakban: Méthivier) 334.

⁴⁷ Lebrun 242.

⁴⁸ Mandrou, Robert: *L'Europe „absolutiste”. Raison et raison d'État 1649-1775*. Paris, 1977. (a továbbiakban: Mandrou) 54.

⁴⁹ Cottret 320.

⁵⁰ Guinlé 174.; Cottret 320. Henri de la Tour d'Auvergne, Turenne vikomtja (1611-1675) már a 30 éves háborúban is kiemelkedő szerepet játszott, s többek között Napóleon is nagy csodálója volt. Turenne-ről lásd Bérenger, Jean: *Turenne*. Paris, 1987. (Turenne vallásosságáról: 445-470. o.)

⁵¹ Vö. Mandrou 54.

⁵² Cottret 321.

⁵³ Vö. Carpentier – Lebrun 320.; Lebrun 242.

⁵⁴ Anne du Bourg (1521-1559), aki neve ellenére férfi volt, már felszentelt papként lett Kálvin tanainak lelkes követője és védelmezője. Egy állítólag a király magánéletére tett célzása miatt II. Henrik elfogatta. 1559. december 23-án (tehát hónapokkal a király halála után) felakasztották és megégették. Paul Pellisson (1624-1693) 1670-ben tért csak át a katolikus hitre, midőn XIV. Lajos ezt szabta udvari történetírói kinevezésének feltételül.

⁵⁵ Méthivier 333.

⁵⁶ Éric de Le Camus (1632-1707) francia főpap 1653-1669 között a király alamizsnása, 1671-től Grenoble püspöke, 1686-tól haláláig bíboros volt. Levelezése (Lettres, 1892.) a kor fontos forrása.

gyeembe véve a vélhetően még mindig egymillió körüli református népességet – nem számottevő.⁵⁷ Mindemellett a nantes-i ediktum 1679-re „elveszti a lényegét”,⁵⁸ de ez kevésnek tűnik a király számára. A megkezdett munka folytatására inspirálja valószínűleg belső meggyőződése (az uralkodása elején meglehetősen frivol életet élő király vallásossága az 1670-es évek második felében, vélhetőleg Bossuet, Madame de Maintenon⁶⁰ és La Chaise atya⁶¹ hatására mélyülni látszik); emellett Isten földi helytartójaként a vallással kapcsolatos kérdéseket ugyanúgy kormányzati ügynek tekinti, mint például a közigazgatást vagy a hadügyet.⁶² Másrészt az 1678-79-es nimègue-i szerződések révén XIV. Lajos külpolitikája eljut a csúcspontra: rá tudja kényszeríteni akaratát Európára.⁶³ Az ezt követő béke lehetőséget teremt belpolitikai szándékai megvalósítására; egyúttal nyilvánvalóvá válik, hogy Európa leg-hatalmasabb uralkodójának országában nem lehet semmiféle belső megosztottság.

Ennek következtében 1679-ben új szakaszába lép a protestáns-ellenes politika is: az addigi jogi lépéseket felváltja a nyílt erőszak. Ez a periódus egészen 1685 októberéig, vagyis a fontainebleau-i ediktum kiadásáig tart. A cél egyértelmű: az elrettentés módszerével kell meggyőzni a reformátusokat az áttérés hasznosságáról. Ehhez a legjobb eszközt Marillac, Poitou intendánsa vezeti be: az addigi térítési kísérleteknek ellenálló – általában gazdagabb vagy tekintélyesebb – protestáns családokhoz dragonos (vagy íjász) katonákat szállásolnak be, akik – azon túl, hogy ellátásuk költségei a lakókat terhelik – büntetlenül zaklathatják a református családtagokat.⁶⁴ fizikai kényszer alkalmazásáról nem szólnak ugyan a források, de nehéz elképzelni, hogy ne lett volna. A módszer, melyet franciául *dragonnade*-nak neveznek, egyébként nem új keletű, már régóta szokás volt, hogy a királyi hadsereg katonáit engedetlen vagy adót nem fizető alattvalókhöz szállásolják be, de ez eddig mellőzte a vallási motívumot. (Igaz viszont az is, hogy a hatalom szempontjából minden a térítésnek ellenálló protestáns „engedetlen alattvalónak” számított.) A „csizmás misszionáriusok” nagy határfokkal működtek: az 1679-1682 közötti időszakban csak Poitou tartományban mintegy 38 500 fő (vagyis az előző három évben összesen áttértek számának csaknem kilencszerese) katolizált, s egy idő után a katonák érkezésének pusztá híre is elegendő volt ahhoz, hogy meginduljanak a konverziók, és egész városok és falvak válasszák a katolikus hitet. Marillacot 1682-ben visszahívja a király, ám Basville⁶⁵ intendáns Languedoc-ban, Foucault⁶⁶ pedig Bé-

⁵⁷ Vö. Stephan 462.

⁵⁸ Vö. még Goubert 1984 178.

⁵⁹ Cottret 320.

⁶⁰ Françoise d'Aubigné, marquise de Maintenon (1635-1719) protestáns család leszármazottja, de még gyerekként katolizált. Scarron költő özvegyeként a király házasságon kívül született gyermekeinek nevelőjeként került kapcsolatba XIV. Lajossal. Hastier, L.: Louis XIV et Madame de Maintenon. Paris, 1957.

⁶¹ François d'Aix de la Chaise vagy Chaize (1624-1709) először a lyoni jezsuita kollégium rektora volt; 1675-től XIV. Lajos gyónatója. Ő eskette össze titokban Mme de Maintenont és XIV. Lajost. Guition, G.: Le père de la Chaize, confesseur de Louis XIV. Paris, 1959. 1-2. köt.

⁶² Vö. Méthivier 327.

⁶³ A hollandiai háborút lezáró nimègue-i szerződésekkel Franciaország megkapja Spanyolországtól Franche-Comté-t, valamint több németalföldi várost. A szerződésekről és a korabeli külpolitikai helyzetről lásd Carpentier – Lebrun 212., illetve Hajnal vonatkozó fejezeteit.

⁶⁴ Carpentier – Lebrun 210.

⁶⁵ Lamoignon de Basville vagy Bâville (1648-1724) irányította a montpellier-i kormányzóságot 1685 és 1718 között. A protestánsokkal szemben a nantes-i ediktum visszavonása után tanúsított magatartása miatt „Languedoc zsarnokának” is nevezték.

⁶⁶ Nicolas Joseph Foucault vagy Foucauld (1643-1721) 1674-től Montauban-ban, 1682-ben Béarn-ban, 1685-től Poitou-ban volt intendáns, és mindenütt nagy hévvel küzdött a protestánsok mind látványosabb áttérése érdekében.

arnban tovább alkalmazza a módszert.⁶⁷ Érdekes módon azonban – és erre a következtetésre a fontainebleu-i ediktum szövege ad alapot – a református lelkészek mentesek a beszállásolások és az adófizetés alól is.⁶⁸

1679-től megszüntetik a vegyes kamarákat, a hugenottákat kizárják a különféle tisztségek viseléséből és a céhekből, megtiltják a katolikus-református vegyes házasságokat, s a gyermekek áttérítését már 7 éves kortól engedélyezik.⁶⁹ 1685 januárjáig 38 református templomot zártak be Felső-Languedoc-ban, és az egyházközségek vagyontát a katolikus kórházaknak adták. Poitou tartományban ekkor a korábbi 80 helyett már csak 15 református templom működött, országos szinten pedig csak az egyházközségek 6-8%-a.⁷⁰ Valószínűleg ezek az okok is hozzájárultak ahhoz, hogy Dél-Franciaországban már 1685 előtt megkezdődött az exodus, s erre XIV. Lajos is kénytelen utalni a fontainebleu-i ediktumban.⁷¹ 1685 januárjában pedig a roueni parlament előírja valamennyi normandiai protestáns templom lerombolását, ugyanakkor Béarnban Foucault a beszállásolások révén 22 ezer áttérést regisztrál néhány hét alatt.⁷²

A beszállásolások sikerei – annak ellenére, hogy XIV. Lajos minden bizonnyal tisztában volt a körülményekkel – nagyban hozzájárultak a fontainebleau-i ediktum körüli légkör kialakulásához. A király környezetében ez idő tájt uralkodó hangulatról szolgál értékes felvilágosításokkal a bevezetőnkben már említett Choisy abbé emlékirataiban. Choisy nem volt tagja a szűkebb értelemben vett kormánynak, ám születése és kapcsolatai révén több olyan dolgról és politikai döntésről értesülhetett, melyről Saint-Simon herceg csak évtizedekkel később, és csak másod- vagy harmadkézből szerzett tudomást, ennél fogva sokkal árnyaltabb és részletesebb tudósítást ad.⁷³

Az 1680-as évek elején Franciaország újabb külpolitikai sikereket ér el. 1681-1684 között megszerzik a Strasbourgtól Luxemburgig terjedő területet (a gyors sikerek egyik oka, hogy I. Lipót német-római császár a törökkel van elfoglalva), és az 1684-es regensburgi fegyverszünetben a császár hozzájárul az elfoglalt területek átengedéséhez, csak hogy biztosítsa a francia semlegességet a török elleni harcok során. Ekkor úgy tűnik, XIV. Lajosnak minden sikerül⁷⁴, s a király is úgy érezte: elérkezett az idő az egyetlen vitás kérdés sikeres lezárásához. (A gallikanizmus problémája az 1682-ben a francia papsággal elfogadott ügy-

⁶⁷ A beszállásolásokkal kapcsolatban lásd még Carpentier – Lebrun 210.; Stephan 162.; Guinlé 174.; Pillorget, René: „L'âge classique 1661-1715”. In: Duby, Georges: Histoire de la France. Paris, 1970. (a továbbiakban: Pillorget) 298.; Cottret 231.

⁶⁸ „5. cikk. Azt akarjuk, hogy azok, akik a fent említett lelkészek közül megtérnek, életük végéig, haláluk után pedig – amíg csak özvegyi állapotuk tart – özvegyek is mentesek legyenek az adófizetés és a beszállásolás terhe alól éppúgy, miként azok voltak tisztségük gyakorlása idején is...” Stephan 156. említi ezt Isaac Homel lelkészről, akit 71 évesen elevenen kerékbe törtek Tournonban. Előfordulhat tehát, hogy a lelkészekkel szemben keményebb eszközöket használtak, bár Homel kivégzésének okáról nem kapunk egyértelmű felvilágosítást.

⁶⁹ Carpentier – Lebrun 210.

⁷⁰ Stephan 163.

⁷¹ „9. cikk. És hogy jóindulatunkkal éljünk azokkal az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalóinkkal szemben, akik a jelen ediktum kihirdetése előtt hagyták el királyságunkat vagy az uralmunk alatt álló országokat és földeket...” Az elvándorlás körülményeiről lásd még Duby – Mandrou 326.

⁷² Stephan, 163.

⁷³ François Timoléon, abbé de Choisy (1644-1724) – több egyházi javadalom birtokosaként – sokáig botrányos kapcsolatairól volt híres, mígnem 1676-ban egy bíboros kíséretében Rómába ment, s ott megtért. 1685-ben részt vett a XIV. Lajos által a sziámi királyságba küldött követségében, és onnan már papként tért vissza. Choisy abbéről lásd bővebben Georges Mongrédien előszavát az emlékiratok 1966-os kiadásában. Choisy, abbé: Mémoires de l'abbé de Choisy. Paris, 1966. 9-18.

⁷⁴ Meycr 360-362.

nevezett „Négy cikkely” révén már megoldottnak tűnt.⁷⁵⁾ Choisy abbé emlékirataiban így jellemzi a helyzetet: „Máscrésről a királyság határai mentén clegendő erődített hely volt, a csapatok is jó állapotban voltak és a nyolc évig tartó béke olyan új generációt termelt ki, amely csak az alkalomra várt, hogy bizonyíthassa tetterejét. Itália felől nem kellett semmitől sem tartani. Pignerolért és Casalért a szavojai herceg vállalt kezcsséget, a többiek pedig túl jelentéktelenek voltak ahhoz, hogy figyelmet érdemeljenek; ráadásul a kellemes éghajlat a puhány életre szoktatta őket. Így a fegyverszünet tiszteletben tartására, de még inkább a saját erejére támaszkodó király úgy vélte, itt az ideje, hogy eleget tegyen buzgó hite követelésének azzal, hogy országaiból kiűzi az eretnekséget.”⁷⁶⁾

De miért éppen ekkor, 1685-ben? A már említett külpolitikai okok mellett az egyes szerzők általában XIV. Lajos 1683-ban titokban elvett feleségének, Madame de Maintenon-nak, gyóntatójának, a jezuita La Chaise atyának, Le Tellier kancellárnak⁷⁷⁾ és ez utóbbi fiának, a hadügyeket irányító Louvois-nak tulajdonítanak ebben szerepet,⁷⁸⁾ s valamennyien egyetértenek abban, hogy az egyre inkább csökkenő befolyással rendelkező Colbert (valószínűleg gazdasági-pénzügyi megfontolásokból, hiszen a gyakran igen jó anyagi helyzetű hugenotta népesség jelentős adóbevételi forrás volt) egészen 1683-ban bekövetkező haláláig igyekezett mérsékelni a protestáns-ellenes intézkedések agresszivitását.⁷⁹⁾

Ami Madame de Maintenont illeti, Saint-Simon kissé homályos, és elsősorban a XIV. Lajos feleségének értelmi képességeire vonatkozó mondatain kívül egy forrás sem jelzi, hogy szerepe lett volna ebben (Choisy meg sem említi),⁸⁰⁾ La Chaise-ról pedig az abbé így ír: „az atya [a királyi audienciákon] mindig néhány templom lerombolását javasolta”,⁸¹⁾ vagyis a vallás gyakorlásának nehezítését, de nem a protestáns közösség erőszakos megsemmisítését. Ezzel szemben a Louvois-ról alkotott vélemény Choisy abbé mondatainak tükrében is megalapozottnak tűnik: „Louvois arra biztatta, hogy erővel távolítsa el az akadályokat. Ez a mérhetetlenül hatalomvágyó miniszter alig bírta elviselni, hogy a király gyakran fogadta kihallgatáson Párizs érsekét, La Chaise atyát és még Pelissont is. [...] Louvois véget akart vetni ezeknek a számára gyanússá váló beszélgetéseknek, és minden köntörfalazás nélkül nyíltan a nantes-i ediktum visszavonását sürgette.”⁸²⁾

Ezt követően a király 1685. október elején a Felső Tanács elé terjeszti az ügyet, ahol megoszlanak a vélemények, többen vannak ugyanis, akik az addigi fokozatosság hívei. („Egyesek azt akarták, hogy továbbra is az addigi elvekhez tartsák magukat és csináljanak mindent óvatosan.”⁸³⁾ Végül azonban a tanácsban felülkerelkednek az ediktum eltörlését

⁷⁵⁾ A XIV. Lajos által azonnal törvényként kihirdetett cikkelyek értelmében a királyok világi hatalma nincs a pápa alá rendelve, a pápa hatalmát korlátozhatja az ökumenikus zsinat, Franciaország területén a gallikán egyház szokásai az irányadók még a pápai jogosítványok terén is. Emellett a pápa hitbéli kérdésekben hozott döntéseihez is szükség van az egyetemes egyház hozzájárulásához. Vö. Szántó vonatkozó fejezetei.

⁷⁶⁾ Choisy, Abbé: Mémoires pour servir à l'histoire de Louis XIV. Utrecht, 1727. (a továbbiakban: Choisy) 216.

⁷⁷⁾ Michel Le Tellier (1603-1685) már 1624-ben kormányzati tisztségviselő volt. A Fronde alatt lojális magatartást tanúsított, Mazarin mindkét száműzetése során Ausztriai Anna tanácsadója volt és XIV. Lajos is tisztelte. Le Tellier tekinthető a francia hadsereg atyjának. 1677-től töltötte be a kancellári hivatalát, és az ő nevéhez fűződik a fontainebleau-i ediktum megszövegezése. André, L.: Michel Le Tellier et Louvois. Paris, 1962. Le Tellier fia, Louvois (1641-1691) egészen 1689-ig, Mainz elvesztéséig a hadügyek legfőbb vezetője.

⁷⁸⁾ Vö. ezzel kapcsolatban Cottret 320.

⁷⁹⁾ Vö. például Stephan 164-165. Colbertről lásd Goubert, Pierre: Louis XIV et vingt millions de Français. Paris, 1991. (a továbbiakban: Goubert 1991.) 176., illetve Hajnal vonatkozó fejezetei.

⁸⁰⁾ Stephan 164-165.

⁸¹⁾ Choisy 217.

⁸²⁾ Choisy 217-218.

⁸³⁾ Choisy 218.

pártolók, s ez találkozik a király akaratával. („Mások, akiket talán a túlradó hitbuzgalom ragadott el, azt kiabálták, hogy nem kell félni egy maroknyi embertől, akik – látván, hogy mennyire megvetik őket, és nincsenek vezetőik – hamarosan elvesztenék minden bátorságukat. Már minden előkelő származású ember otthagya őket, és egész városok tértek át midőn megpillantották Poitou intendánsának íjászeit, s amennyiben a vezető helyénvalóan és egyenesen beszél hozzájuk, akkor birkanyájként fogják követni. Ezért eljött az ideje, hogy végső csapást mérjenek az eretnecségre és a lázadásra, s hogy a békében élő király, akitől valamennyi szomszédja tart, nagyszámú és harcedzett csapataival bármilyen vállalkozásba belefoghat és bármit végig is vihet, s hogy egyedül őt illeti meg egy olyannyira keresztényi terv dicsősége, melybe már hat királyi elődje fogott bele eredménytelenül. Ezek az érvek meggyőzték a fejedelmet, akit egyébként is legkedvesebb tervében támogattak. Ez kielégítette hitbuzgalmát, s mivel a dolgot a miniszterek is megvitatták, még úgy is hitte, hogy jó politikusként cselekszik, amikor szíve vágyát követi.”⁸⁴)

Mi motiválta, mi motiválhatta őket? Nyilvánvalóan mindannyian hitbuzgó katolikusok voltak, s valószínűleg többen nem voltak tisztában az erőszakos térítés körülményeivel. Bizonyára sokan az uralkodó és egész Franciaország nemzetközi presztízstét növelő tettet láttak a nantes-i ediktum visszavonásában (hiszen még V. Károlynak sem sikerült megfékeznie annak idején a reformációt). Emellett mindannyiuknak idegennek tetszett az a gondolat, mely szerint egy királyságon belül élhet egymás mellett két vallás, és annak a vallásnak is lehetnek jogai, mely eltér az uralkodó által követettől.⁸⁵ Vagyis számukra „a királyi hatalom elválaszthatatlan volt a hitbéli egységtől”.⁸⁶ Az általános vélemény az volt mindkét – katolikus és protestáns – oldalon, hogy a „többféle együtt létező vallás bomlasztja az államot”.⁸⁷ Ehhez a megállapításhoz valószínűleg a német birodalomban kialakult helyzet szolgált alapot. Márpedig, ha valamit el akart kerülni XIV. Lajos és környezete, az éppen az állam gyengítése volt. Megjegyzendő, hogy a tanácsbeli vita során még a „mérsékeltek” sem védték a protestánsok jogait, csupán kevésbé radikális módszereket javasoltak, hiszen a túlságosan durva fellépés veszélyezteti a királyság belső nyugalomát. („Azt mondták, hogy a lelkekkel nem szabad túl szigorúan bánni, s a kemény módszerek siker helyett lázadáshoz vezetnek. A királyok hitbuzgalmát pedig mérsékelni kell, hiszen mindenekelőtt a nyugalmat kell biztosítaniuk alattvalóiknak, s ha ebben a helyzetben a hugenottákat erőszakra kényszerítik, akkor azzal mindent kockára tesznek. Amennyiben megfosztják őket a vallás gyakorlásának minden lehetőségétől, és visszavonják a nantes-i ediktumot, úgy a kétségbeesésbe taszítják őket; márpedig több mint egy millióan vannak a királyságban, s közöttük sok gazdag kereskedő, tapasztalt hajós, ügyes kezű munkás és harcedzett katonatiszt. Ehhez még azt is hozzátették, hogy ha nem tartanak többé mértéket, akkor ezeknek majd választaniuk kell: vagy teljes mértékben felhagynak vallásuk gyakorlásával, vagy pedig a király iránti engedelmességét megtagadva titkos összejöveteleket tartanak. Amennyiben hagynak nekik templomot és a vallás gyakorlásának valamilyen lehetőségét, akkor ennek nehéz mivolta képes lesz riasztóan hatni a többségre, de legalább a legbuzgóbbak találnak valamilyen módot a vallásuk szerinti életre anélkül, hogy nyilvánvaló – és így büntetlenül nem hagyható – engedelmesség bűnébe esnének. És mi fog történni, ha elkeseredésbe taszítjuk őket? A király jelenlegi erejét figyelembe véve talán nem robbantanak ki polgárháborút, de el fogják hagyni Franciaországot,

⁸⁴ Choisy 219-220. Choisy szövege itt kifejezetten ellentmondásba kerül Saint-Simonnal, aki az ediktum körüli vitákról mindössze ennyit ír: „S vajon ki értesülhetett volna arról, amit csak néhányan tanácskoztak meg, a gyóntató, az akkoriban úgyszólván egyetlen miniszter, meg az új és hőn szerettett hitves, és főként ki mert volna ellentmondani nekik?” Saint-Simon 474.

⁸⁵ Goubert 1991. 173-176.

⁸⁶ Lebrun 328.

⁸⁷ Pillorget 298.

tönkreteszik a kereskedelmet, sok pénzt elvisznek magukkal és távozásukkal a mi erőnket gyengítve növelik majd ellenségeinkét.”⁸⁸⁾

A motivációt firtató kérdésre az igazi választ mégis a fontainebleau-i ediktum bevezető soraiban találjuk meg. XIV. Lajos, miután megemlíti a nantes-i ediktum kiadásának körülményeit, kitér arra, hogy tulajdonképpen IV. Henrik és XIII. Lajos célja is az volt, hogy a két vallást közelítse egymáshoz, majd egyesítse őket (természetesen oly módon, hogy az „úgynevezett reformáltak” térnek vissza a katolikus hithez), ám ez különféle okok – IV. Henrik korai halála, illetve a 17. századi európai háborúk – miatt nem sikerült nekik; ő maga szintén erre gondolt uralkodása kezdetétől fogva, és most, mivel a körülmények is megfelelőek, véghez is vihethetjük elképzelését.⁸⁹⁾ Vagyis a két vallás egyesítése és a nantes-i ediktum eltolása XIV. Lajos érvelése szerint évszázados, a királyi dinasztián belül apáról fiúra öröklődő álmom volt, s most itt az alkalom, hogy beteljesítse nagyapja és apja akaratát és saját uralkodói programját.

A bevezető mondatai magyarázatot adnak arra a kérdésre is, hogy miért diadalmaskodott olyan gyorsan a nantes-i ediktum visszavonásának gondolata: ideiglenes jellegűnek tartották azt (csak addig van rá szükség, amíg ismét egyesül a két vallás), másrészt pedig a korábbi intézkedések nyomán olyan helyzet alakult ki, amely értelmetlenné tette az ediktum pusztágyakorlatát is. Vagyis a nantes-i ediktum visszavonása eszerint egyfajta vallási status quo-t rögzítene, és éppen ez szolgálná a királyság nyugalalmát. Mivel már gyakorlatilag nincsenek reformátusok az országban, ezért nincs is szükség olyan királyi rendeletre, amely potenciális privilégiumokat (azaz külön- és szembenállási lehetőséget) biztosít számukra.

Mennyire rendelkezett valós képpel, s egyáltalán milyen információkkal bírt XIV. Lajos a protestánsokról? A király ekkor még viszonylag aktív szerepet vállalt a kormányzati munkában, ráadásul a reformátusok 1685 áprilisában is kérelemmel fordultak hozzá a zaklatások megszüntetését kérve, és egyúttal biztosították alattvalói hűségükről.⁹⁰⁾ Valószínűsíthető azonban, hogy az áttérítésekről szóló – és jócskán megszépített – híradások alapján XIV. Lajos visszafordíthatatlan, „sínen lévő” és hamarosan lezáruló folyamatnak tekintette a protestánsok végleges és teljes áttérését, és némiképp az események céljára szándékozott menni azáltal, hogy a királyság biztonsága érdekében örökre lezárja az ügyet. (Ráadásul ekkor, az ötvenedik életéhez közeledve, a korábban erős fizikumú király betegeskedni is kezdett, s talán ez is motiválta abban, hogy bármikor bekövetkező halála esetére teljes életművet hagyjon hátra.⁹¹⁾)

A fontainebleau-i ediktum örökérvényűen és visszavonhatatlanul megsemmisíti a nantes-i ediktumot és az azt követő valamennyi, a reformátusoknak bármilyen engedményt nyújtó rendeletet, és parancsot ad az összes református templom azonnali lerombolására (1. cikkely). A második és a harmadik cikkely betiltja az „úgynevezett reformált vallás” gyakorlásának minden formáját, a hetedik pedig a különálló oktatást. Ezt követően megkísérli szabályozni a hugenották életét az elkövetkező időszakra: az áttérést megtagadó lelkeseknek két héten belül el kell hagyniuk a királyság területét (4. cikkely), akik áttérnek, azok pénzjutalomban, valamint adókedvezményben részesülnek (5. cikkely), illetve megkönnyítik számukra az ügyvédi hivatás gyakorlását (6. cikkely). A reformátusok ezután születendő gyermekeiket kötelezően katolikusnak kell keresztelni és nevelni; az ezt megtagadó szülőkre pénzbírságot rónak ki (8. cikkely). Az engedmények közé tartozik, hogy a korábban – az üldözések miatt – külföldre menekült reformátusok négy hónapon belül visszatérhetnek és visszakapják javaikat (9. cikkely). A 10. cikkely viszont kifejezetten megtiltja a reformátusoknak a királyság elhagyását vagy vagyonuk kimenekítését. Számunkra ez azt bizonyítja, hogy XIV.

⁸⁸⁾ Choisy 218-219.

⁸⁹⁾ Lásd az ediktum Függelékben közölt szövegét.

⁹⁰⁾ Ez az ún. „dernière requête”. Méthivier 334.

⁹¹⁾ XIV. Lajos 1638-ban született. Apja, XIII. Lajos 43 éves korában hunyt el.

Lajos igenis tudatában volt annak, hogy még jelentős református tömegek élnek az országban, akik a térítési kísérleteket, illetve az ediktumot magát is ellenük irányuló agresszióként élik meg.

Furcsa módon az ediktum egyik cikkelye sem teszi kötelezővé a katolikus vallást, és az utolsó, 11. cikkely teljes szabadságot és háborítatlanságot biztosít a hugenottáknak, amennyiben nem gyakorolják vallásukat. A kor kontextusában azonban – főleg, ha figyelembe vesszük, hogy a misére járás kötelező, ráadásul a plébános ott hirdeti ki a királyi rendeleteket⁹² – ez egyet jelentett a református hit feladásával és a kötelező katolikussággal.

A fontainebleau-i ediktum egyértelműen az állam szempontjából kívánta megoldani a vallási kérdést. Igazolja ezt az is, hogy nem előzték meg igazán jelentős teológiai viták a protestánsok és katolikusok között.⁹³ A kevés kivétel közül feltétlenül meg kell említenünk a református Pierre Jurieu (1637-1713) és Jean Claude (1619-1687) munkásságát,⁹⁴ katolikus oldalon pedig kiemelendő a Turenne-t is áttérítő püspök és hitszónok Bossuet-t, aki tagadja, hogy üdvözülni lehetne a protestáns vallásban, ám magukat a protestánsokat „tévelygő testvéreinknek” nevezi, vagyis – a királlyal ellentétben – nem tartja őket ellenségnek.⁹⁵ (Mellette érdemes még megemlíteni Pierre Nicole munkáit.) Megjegyzendő, hogy a 17. század hetvenes éveiben mindkét oldalról hangzanak el javaslatok a két vallás (és egyház) egyesítésére – nemcsak Franciaországban, hanem Európa számtalan országában –, s e kezdeményezések célja az, hogy a kereszténységen belüli ellentétek megszüntetésével össze lehessen fogni a közös ellenség, a török ellen. 1670-ben Leibniz, illetve Isaac d’Hisscau, 1672-ben Bossuet ír erről;⁹⁶ Jurieu pedig még 1685 májusában is foglalkozik a kérdéssel.⁹⁷ Ami pedig a hivatalos gallikán egyházat illeti, 1685-ig a püspökök a papság minden gyűlésén kérik a nantes-i ediktum érvénytelenítését, s 1682-ben a Négy cikkelyt rögzítő papi gyűlés ismételt felszólítja a protestánsokat a konverzióra. Nem bélyegzik ugyan eretneknek, hanem „skizmában lévők” elnevezéssel illetik őket. Ez, még ha Jean Claude *Considérations* („Megjegyzések”) című, 1683-ban megjelent munkájában vissza is utasítja a „katolikus képmutatást”, mindenképpen azt jelzi, hogy a katolikus egyház, bár természetesen nyíltan protestáns-ellenes volt (főleg a janzenistákon aratott győzelem után), nem törekedett a protestánsok fizikai megsemmisítésére.⁹⁸

Jelentettek-e valós veszélyt a protestánsok a francia monarchiára? A XIV. Lajos uralkodásának történetével foglalkozó szerzők körében többféle véleménnyel is találkozunk. Az erősen katolikus-nemzeti érületű Louis Bertrand szerint igen, mivel a protestánsok még a legnyugodtabb időszakban is gyanúsíthatók voltak a külfölddel való együttműködéssel, és „nem értették meg a modern patriotizmust”.⁹⁹ Ennek annyi alapja lehetett, hogy az Európa összes hatalmával konfliktusba kerülő XIV. Lajosnak számolnia kellett az esetleges szimpátiával a protestáns országok és a francia reformátusok között, természetesen a hatalmi érdekek függvényében, miként az La Rochelle ostrománál is történt. Egyébként még XIV. Lajos uralkodása idején is volt protestáns mozgolódás a francia királyság területén: az 1660-as évek vé-

⁹² Goubert, Pierre: *L’Ancien Régime 2. Les pouvoirs*. Paris, 1973. (a továbbiakban: Goubert 1973.) 177-178.

⁹³ Duby – Mandrou 326.

⁹⁴ Jurieu tevékenységéről lásd Cottret 327-328.; Claude-ról többek között Cottret 323-326.; Stephan 160.

⁹⁵ Bossuet: *Exposition de la doctrine de l’Eglise catholique*, Paris, 1671. 19-20.

⁹⁶ A két vallás egyesítését célzó elképzeléseket és hátterüket lásd bővebben Lebrun 241-242., illetve Stephan 156-163.

⁹⁷ Vö. Cottret 327-328.

⁹⁸ A katolikus egyház álláspontjával, illetve a vitával kapcsolatban lásd még Duby – Mandrou 287. és 297-327.; Cottret 321-322.; Goubert 1991. 173-176.

⁹⁹ Bertrand, Louis: *Louis XIV*. Paris, 1941. 374-375. Megjegyzendő, hogy a munkát jóval korábban, 1923-ban írta.

gén a languedoc-i Roux de Marsilly szervezett lázadást Délnyugat-Franciaországban. Ennek fő motivációja a szervező zsarnokölési terve lett volna; emellett Roux de Marsilly Spanyolország és Anglia irányában is tájékozódott. Szándéka azonban a frissen katolizált Turenne tudomására jutott, s ő katonáival elrabolta az időközben Svájcba menekült Marsilly-t és Párizsba vitette, s még 1669-ben ki is végezték. Esete azonban elszigetelt maradt és más mozgólódásról, illetve engedetlenségről nincs nyom a nantes-i ediktum visszavonásáig terjedő időszakból.¹⁰⁰ A protestánsok ekkor békés közösséget alkotnak.

1685 októbere után azonban gyökeresen megváltozik a helyzet. François Lebrun szavai-val élve: „1685 után van igazán protestáns kérdés”.¹⁰¹ Elsősorban azért, mert a fontainebleau-i ediktum rendelkezéseinek jó része betarthatatlannak tűnt a protestánsok számára, még akkor is, ha látszólag a legkeményebb intézkedések csak a lelkészek ellen irányultak. A református alattvalók éppen arra kényszerültek, amitől az ediktum ellenzői félttek: engedetlenségre és az ediktum rendelkezéseinek áthágására. Már az első hónapokban legalább száz-czer (merészebb számítások szerint 300-400 ezer) protestáns menekült el az országból¹⁰² elsősorban Svájcba, Poroszországba és Hollandiába, és a francia nyelvben is ekkor jelent meg a *réfugié* (menekült) szó.¹⁰³ És ami talán a legkellemtlenebbül érintette XIV. Lajost: senki sem jött vissza a korábban emigráltak közül.¹⁰⁴

A katolikus oldal örömmel fogadja az ediktumot;¹⁰⁵ így például a klasszicizmus jelentős alakjai, Bossuet, Mme de Sévigné, La Fontaine és La Bruyère, valamint a janzenisták is.¹⁰⁶ Az ekkor gallikán XIV. Lajossal szemben álló pápa viszont csak 1686 tavaszán mondatott *Te Deum*ot a győzelem öröme,¹⁰⁷ pedig minden bizonnyal hamarabb értesült a hírről.

A királyi hatalom kénytelen szembenézni a tényekkel: a hugenotta kérdés végleges lezárásaként várt fontainebleau-i ediktum nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, rendelkezési betarthatatlannak bizonyultak, és hozzájárultak a nyugtalanság növeléséhez. A kormányzat ezért – saját logikáját követve – kénytelen volt újabb elnyomó intézkedéseket hozni és az erőszakot növelni.

Az ediktum megjelenését követő néhány hónapban (1685-1686 fordulójáig) békés módon folytatódik az áttérítés. A király saját költségén a megtért protestánsokat felvilágosító könyveket nyomtat ki,¹⁰⁸ Grenoble-ban még a két szín alatti áldozást is engedélyezik.¹⁰⁹ Az 1686 januárjától egymást követő represszív jellegű rendelkezések azonban már arról tanúskodnak, hogy ezek a békés kísérletek kevés eredményt hoztak, és a francia reformátusok nem engedelmesskedtek a fontainebleau-i ediktumban foglaltaknak. Így Louvois dekrétumban kénytelen megerősíteni, hogy minden megtalált lelkész halállal, az istentiszteleteken résztvevők pedig gályarabsággal bünhődnek; egyúttal 5500 livre jutalmat ajánl fel annak, aki a törvény kezére juttat egy protestáns lelkészt (1686. július). Az elfogott lelkészeket ténylegesen ki is végzik. A legjelentősebb tisztogatást Basville végezte Alsó-Languedoc-ban; itt 1685

¹⁰⁰ Vö. Méthivier 233. Roux de Marsilly-ről bővebben lásd A. D. Rabinet: *La tragique aventure de Roux de Marsilly*. Toulouse, 1969.

¹⁰¹ Lebrun 308.

¹⁰² A különféle számításokkal kapcsolatban vö. Mandrou, 54.; Hajnal 433.; Guinlé 174.; Lebrun 308.; Pillorget 298.

¹⁰³ Cottret 331.

¹⁰⁴ Mandrou 54.

¹⁰⁵ Hajnal 433.; Guinlé 174.

¹⁰⁶ Pillorget 298. A janzenistákkal kapcsolatban lásd Duby – Mandrou 327.

¹⁰⁷ Goubert 1991. 173.

¹⁰⁸ „Az újonnan megtértek oktatásának érdekében sem erőt, sem pénzt nem kímélt. Saját költségén több mint nyolcvanezer livre értékben kinyomatott kegyes és vallásos tárgyú könyveket, melyeket szétosztatott az ország tartományaiban, miközben ő maga az örömök nagy részét megvonta magától.” Choisy 231-232.

¹⁰⁹ Stephan 167.

október és 1687 áprilisa között 24 halálos ítélet születik protestánsok ellen (minden bizonnyal ennyi lelkeszt fogtak el), 40 főt gályarabságra ítélnék, több mint kétszáz embert pedig deportálnak az Antillákra. A rendeletek érvényesítésére a hadsereget is felhasználják.¹¹⁰ Louvois 1688. augusztus 25-én kiad egy újabb rendeletet, melynek értelmében az istentiszteleten, vallásuk gyakorlása közben talált hugenottákat helyben ki kell végezni.¹¹¹ Ezek már csak azért is rendkívül súlyos intézkedések, mert a fontainebleau-i ediktum eredetileg csak gályarabságot helyezett kilátásba legsúlyosabb büntetésként. A megtorló intézkedések ellenére is akadnak azonban lelkeszek, akik visszazöknek az országba.¹¹²

Az 1680-as évek végétől – valószínűleg az eredménytelenség láttán – katolikus oldalról is enyhébb hangot ütnek meg; egyháziak (pl. Le Camus grenoble-i és Bossuet meane-i püspök) és világiak (Pontchartrain pénzügyi főellenőr, Vauban) egyaránt észreveszik, hogy az „újrakatolizált” kifejezés mögött nincs igazán tartalom, s hogy nem szabad erőszakkal kényszeríteni az áttérteket a katolikus szokások követésére.¹¹³ A királyság új erődrendszerét kiépítő Vauban pedig a XIV. Lajoshoz küldött memorandumában már 1689-ben (majd később 1692-ben és 1693-ban is) a nantes-i ediktum visszaállítását javasolja – eredménytelenül.¹¹⁴

Az 1690-es években kiadott királyi rendeletek (vagy nyilatkozatok) pedig mintha a hatalom zavarát tükröznék: az 1693. december 13-i nyilatkozat érvényben hagyja a korábbi intézkedéseket, de kimondja, hogy nem lehet betartásukra kényszeríteni a reformátusokat;¹¹⁵ a nyilatkozatokban 1685 óta használt „újonnan áttértek” (*nouveaux convertis*) helyett ismét megjelenik az „úgynevezett reformált valláshoz tartozók” elnevezés, ami egyet jelent annak elismerésével, hogy vannak még hugenották az országban. Az 1698-1699-ben kiadott nyilatkozatok pedig megerősítik, hogy az újonnan áttértek nem kötelesek részt venni a katolikus szertartásokon, ám a gyerekeket továbbra is kötelező katolikusnak kereszteltetni és katekizmusra járni, és az elfogott menekülőkre is gályarabság vár.¹¹⁶ Mindez számunkra azt jelzi, hogy csaknem tizenöt évvel a fontainebleau-i ediktum kiadása után sem sikerült felszámolni a protestantizmust Franciaországban, hiszen ezek a rendelkezések tulajdonképpen az ediktum egyes cikkelyeiben foglaltakat ismétlik meg.

A helyzetet jól illusztrálja La Rochelle püspökének 1699-ben a pénzügyi főellenőri tisztséget 1699-1709 között betöltő Chamillart-hoz¹¹⁷ intézett levele, mely szerint a püspök egyházmegyéjében (amely a század első felében igazi hugenotta vidék volt) mintegy kétezer rekatolizált és ötezer „ingadozó” volt.¹¹⁸

Súlyosabb következmény viszont, hogy a 18. század elején a két évtizednyi nyílt katonai erőszak (és az erőszakos térítés) erőszakot szült. Dél-Franciaországban ugyanis kitört a kamizárdok felkelése, és a királynak hosszú idő után ismét belső lázadással kellett szembe-

¹¹⁰ A „tisztoztatásokról” lásd Stephan 169-171.

¹¹¹ Vö. Stephan 171.

¹¹² Stephan 169-173.

¹¹³ Lebrun 308-309.

¹¹⁴ A francia királyság területén található feudális eredetű erődítményeknek lerombolása Richelieu kezdeményezésére még a 17. század első felében megkezdődött; ennek célja a nemesi ellenállás felszámolása volt. XIV. Lajos hódításait követően Vauban (1633-1707) feladata volt az új erődrendszer megalkotása – ezúttal már a királyság határainak mentén. Vauban szerepéről a protestáns kérdésben lásd Stephan 168.

¹¹⁵ Lebrun 309.

¹¹⁶ Méthivier 335.

¹¹⁷ Michel de Chamillart (1652-1721) XIV. Lajos személyes szimpátiája és Mme de Maintenon támogatása révén – népszerűtlensége ellenére – 1689-től fontos tisztségeket töltött be. 1701-től a pénzügyi főellenőri hivatal mellett ő volt a hadügyi államtitkár (tulajdonképpen hadügyminiszter) is. Funkcióiról Lille 1708-as elvesztése után kénytelen lemondani.

¹¹⁸ Boislisle: *Correspondance des contrôleurs généraux*. 2. kötet. 1883. 18. Lásd még ezzel kapcsolatban Goubert 1973. 183.

néznie. A kamizárd-felkelés a Cévennek hegyes-völgyes vidékén 1702-től egészen 1710-ig tartott, s fénykorában (1705 körül) jelentős katonai erőt (több mint húszezer fős hadsereget) kötött le. A kamizárdok legfőbb követelése a vallásszabadság volt. Nyíltan a katolikusok ellen fordultak (maga a felkelés is egy katolikus pap meggyilkolásával kezdődött), ám harcuk ideológiai alapvetését nem is annyira a református vallás (a korábbi tisztogatások eredményeként nincs is köztük igazi lelkész), mint inkább a térségben a 12-13. század óta jelenlévő ótestamentumi „kiválasztott nép” gondolat adta.¹¹⁹ Mindemellett harcuk egyértelműen a nantes-i ediktum eltörlésére vezethető vissza, és éppen a fontainebleau-i ediktum eredménytelenségét bizonyítja.

Ez a sikertelenség azonban nem volt elégséges indok ahhoz, hogy visszavonják a fontainebleau-i ediktumot. Jóllehet Saint-Simon beszámol egy beszélgetésről, mely közte és a Régens (Orléans-i Fülöp) között zajlott, és amelynek témája éppen a hugenották visszahívása volt,¹²⁰ a kérdés nem merült fel igazán komolyan. Az ediktum betartatása felett a 18. században valamennyi francia kormány örködött, és a protestánsok emancipációjára csak a forradalom előestéjén, 1787-ben került sor.

Végigtekintve a protestánsok és a francia monarchia viszonyának alakulásán a 17. században, elmondhatjuk, hogy a nantes-i ediktum a reformált vallásúaknak adható jogok lehetséges maximumát tartalmazta, s az abszolutizmus felé törekvő állam természetesen módon ütközött bele a protestánsok privilégiumaiba. A társadalom mind tökéletesebb ellenőrzésére törekvő állam nem tűrhette meg az ország területén kivételezett helyzetű nem rendi alapon szerveződő csoportokat. Így már Richelieu és XIII. Lajos is kénytelen volt fellépni ellenük; intézkedéseik nyomán azonban vallási szempontból még nem sérült a nantes-i ediktum. Mazarin kormányzásának utolsó éveiben és XIV. Lajos uralkodása idején viszont a protestantizmus pusztai léte is veszélyesnek minősült az állam szempontjából, és Lajos vallási vakbuzgósága csak felgyorsította a protestánsok teljes jogfosztásához vezető folyamatot. Mindazonáltal a fontainebleau-i ediktum következményei megerősítették azt a megállapítást, miszerint annak kibocsátása átgondolatlan, gazdasági és politikai szempontból egyaránt elhibázott lépés volt.

¹¹⁹ Vö. Stephan 173-179.

¹²⁰ Saint-Simon 506-511. Saint-Simon a hugenották visszahívása ellen foglal állást.

Függelék

A fontainebleau-i ediktum¹²¹

Fontainebleau, 1685. október [18.]

Lajos, Isten kegyelméből Franciaország és Navarra királya, üdvözlöt minden jelenlegi és jövőbeli alattvalóknak. Dicső emlékü nagyapánk, Nagy Henrik király,¹²² mivel meg akarta akadályozni, hogy a hosszú ideig tartó belső és külső háborúk miatt nagy veszteségeket szenvedett alattvalóinak szerzett békét az úgy nevezett reformált vallás ürügyén – miként az királyi elődei uralkodása idején megtörtént – megzavarhassák, a Nantes-ban ezeröttszázkilencvennyolc április havában kiadott ediktumával szabályozta a mondott valláshoz tartozókkal szemben követendő magatartást és gyakorlásának lehetséges helyeit, külön bírakat állított fel, hogy azok szolgáltsanak nekkik igazságot, s végül még külön cikkelyek révén is intézkedett mindarról, amit szükségesnek vélt ahhoz, hogy királyságában biztosítsa a nyugalmat és mérsékelje az egyik és a másik vallás közötti távolságot azért, hogy – miként az már korábban is szándékában állt – azon munkálkodhassék, hogy egyesítse az egyházzal azokat, akik tőle oly könnyen eltávolodtak. Ám minthogy királyi nagyapánk akaratát korai halála miatt nem lehetett végrehazni, és az ediktum végrehajtása még félbe is szakadt a néhai király, a mi mélyen tisztelt urunk és dicső emlékü apánk kiskorúsága idején az úgy nevezett reformált valláshoz tartozók újabb cselekedetei révén, melyek alkalmat szolgáltatottak arra, hogy megfosszák őket a mondott ediktum által nyújtott különféle előnyöktől; mindazonáltal a király, a mi néhai urunk és apánk, a tőle megszokott jóindulattal élve újabb ediktumot adott ki nekkik Nîmes-ben 1629. július havában,¹²³ melynek révén a nyugalmat helyreállítva, a nevezett néhai király, akit ugyanaz a gondolat és buzgalom lelkesített, mint királyi nagyapánkat, úgy döntött, hogy a nyugalmi időszakot jámbor elképzelésének megvalósítására használja fel; ám mivel a külfölddel néhány éven belül kirobbanó háborúk miatt 1635-től egészen az Európa fejedelmeivel az 1684-es évben megkötött fegyverszünetig¹²⁴ a királyság csak rövid időszakokig élt nyugalomban, nem volt más lehetőség a vallás támogatásának érdekében, mint az, hogy mérsékeljék a vallás gyakorlásának lehetőségeit azoknak a betiltásával, amelyeket az ediktumok rendelkezéseivel ellentétesen hoztak létre, illetve az egyébként is csak ideiglenes jelleggel felállított vegyes kamarák megszüntetésével.

Isten végül lehetővé tette, hogy népeink teljes nyugalmat élvezzenek és hogy mi magunk – minthogy nem kell tovább az ellenségeinktől való megvédésük gondjával foglalkoznunk – is arra használhassuk ezt a fegyvernyugvást, melyet magunk is elősegítettünk, hogy minden erőnkkel azt a megoldást keressük, amely révén sikerrel teljesíthetjük királyi apánk és nagyapánk akaratát, melyet koronánk elnyerésétől fogva mi is a magunkévá tettünk. Jelenleg azt látjuk, s ezért őszinte hálával tartozunk Istennek, hogy erőfeszítéscink elérték az általunk kitűzött célt, hiszen az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalóink jobbik és nagyobbik része magáévá tette a katolikus vallást; olyannyira, hogy ezzel a nantes-i ediktum, illetve az úgynevezett reformált vallásnak tett valamennyi kedvezmény érvényesítése immár haszontalan, és mi úgy ítéltük meg, hogy nem lehet jobbat cselekedni annak érdekében, hogy teljes mértékben kitoröljük azoknak a bajoknak, nyugtalanságnak és zűrzavarnak az emlékéit, melyet ez hamis vallás okozott királyságunkban, és amelyek miatt a mondott ediktumot és előtte vagy éppen belőle kifolyólag annyi ediktumot és rendeletet kiadtak, minthogy teljes

¹²¹ Az ediktum szövegét francia nyelven közli Latreille, André: L'explication des textes historiques. Histoire moderne. Paris, 1944. 94-99.

¹²² IV. Henrik francia király (1589-1610).

¹²³ Ez az ún. alès-i ediktum.

¹²⁴ 1635-től vett részt aktívan Franciaország a 30 éves háborúban. 1684: a regensburgi fegyverszünet.

egészeben visszavonjuk a mondott nantes-i ediktumot és az azt követő különleges cikkelyeket, valamint mindazt, amit azóta az említett vallás előnyére tettek.

1. cikkely. Tudatjuk, hogy ezen és más okoktól indítatva, biztos tudásunknál, teljhatalmunknál és királyi tekintélyünknel fogva a jelen örökérvényű és visszavonhatatlan ediktummal eltöröltük és visszavontuk, eltöröljük és visszavonjuk a királyi nagyapánk által 1598. áprilisi havában Nantes-ban kiadott ediktumot annak teljes terjedelmében; a rákövetkező május 2-án elfogadott különleges cikkelyeket és az ezek alapján kiadott pátenseket, valamint a Nîmes-ben 1629. július havában kiadott ediktumot együtt semmisnek és érvénytelenné nyilvánítjuk; az ezek által vagy más ediktumok, rendeletek és határozatok által a reformáltnak nevezett valláshoz tartozó embereknek tett valamennyi engedmény, bármilyen természetű is legyen, hasonlóképpen érvénytelenné válik; ennek következtében azt akarjuk és nekünk úgy tetszik, hogy a mondott reformáltnak nevezett valláshoz tartozóknak a királyságunkban és az uralmunk alatt álló földeken és földesúri birtokokon található templomai azonnal leromboltassanak.

2. cikkely. Megtiltjuk az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalóinknak, hogy czentül bármilyen helyen vagy magánházaiban, bármilyen üggyel összegyűljenek a mondott vallás gyakorlására, legyen szó valódi istentiszteletről vagy akár bírósági ülésről, még ha ezeknek a gyakorlását a Királyi Tanács határozatai lehetővé is tették.

3. cikkely. Hasonlóképpen megtiltjuk valamennyi birtokosnak, bármilyen állapotú is legyen, a vallás gyakorlását házaikban és birtokaikon, bármilyen természetűek is legyenek azok, mindezt a vallást gyakorló minden alattvalónkkal szemben szabadságvesztés és vagyonelkobzás terhe mellett.

4. cikkely. Megparancsoljuk az említett úgynevezett reformált vallás valamennyi lelkészének, akik nem akarnak megtérni és az apostoli római katolikus vallást magukévé tenni, hogy a jelen ediktumunk kihirdetésétől számított két héten belül hagyják el királyságunkat és az uralmunk alatt álló földeket; ennél tovább nem maradhatnak s még e két hét alatt sem hirdethetnek igét, nem téríthetnek, s más feladatot sem láthatnak el gályarabság büntetésének terhe mellett.

5. cikkely. Azt akarjuk, hogy azok, akik a fent említett lelkészek közül megtérnek, életük végéig, haláluk után pedig – amíg csak özvegyi állapotuk tart – özvegyeik is mentesek legyenek az adófizetés és a beszállásolás terhe alól éppúgy, miként azok voltak tisztségük gyakorlása idején is; emellett az említett lelkészeknek életük végéig egyharmaddal nagyobb összegű járadékot fizetünk, mint az, amit még lelkészi járandóságként kaptak, s ennek fele haláluk után özvegyeiket is megilleti, amíg csak özvegyi állapotuk tart.

6. cikkely. Amennyiben az említett lelkészek közül egyesek ügyvédként kívánnak működni vagy pedig jogi doktorátust kívánnak szerezni, úgy azt akarjuk és parancsoljuk, hogy legyenek mentesek a rendeleteinkben előírt három év tanulmányi idő alól; és a szokásos vizsgák letétele után, amennyiben azokon megfélemlőnek találtattak, mindössze fele akkora összegű illeték befizetése után kapják meg a doktori fokozatot, mint amennyit ezért a különféle egyetemeken szokás szedni.

7. cikkely. Betiltjuk az úgynevezett reformált valláshoz tartozók gyermekeinek oktatására létrehozott külön iskolákat, és általában minden dolgot, ami bármilyen engedményt jelent az említett vallás irányában.

8. cikkely. Az úgynevezett reformált valláshoz tartozók ezután születendő gyermekeiknek ügyében azt akarjuk, hogy őket az egyházközség plébánosa keresztelje meg. Megparancsoljuk szüleiknek, hogy evégett juttassák el őket a [katolikus] templomokba ötszáz livre vagy – amennyiben szükséges – még nagyobb összegű pénzbüntetés terhe mellett; ezt követően a gyermekeket az apostoli római katolikus vallásban neveljék fel, s kifejezetten megparancsoljuk a helyi bírának, hogy ehhez nyújtsanak segítséget.

9. cikkely. És hogy jóindulatunkkal éljünk azokkal az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalóinkkal szemben, akik a jelen ediktum kihirdetése előtt hagyták el királyságunkat vagy az uralmunk alatt álló országokat és földeket, azt akarjuk és parancsoljuk, hogy amennyiben az említett kihirdetés napjától számított négy hónapon belül visszatérnek, lehetséges és megengedett lesz számukra az, hogy ismét birtokolják javaikat, s azokkal úgy éljenek, mintha mindvégig helyben tartózkodtak volna. Ezzel ellentétben azoknak a javai, akik négy hónapnyi idő alatt sem térnek vissza királyságunkba vagy az uralmunk alatt álló országokba és földekre, amit elhagytak, elkobzottak maradnak, illetve elkoboztatnak ez év augusztus 20-i rendeletünk értelmében.

10. cikkely. Ismételten és kifejezetten megtiltjuk valamennyi az úgynevezett reformált valláshoz tartozó alattvalónknak, hogy saját maga, felesége vagy gyermekei elhagyják királyságunkat vagy az uralmunk alatt álló országokat és földeket, illetve hogy javait onnan elszállítsa, a férfiaknak gályarabság, a nőknek szabadságvesztés és vagyoneklobzás terhe mellett.

11. cikkely. Akarjuk és parancsoljuk, hogy a visszaesők ellen hozott rendeleteket az előírások és a bennük foglaltak szerint hajtsák végre.

Emellett az úgynevezett reformált valláshoz tartozók, arra várva, hogy a többiekhez hasonlóan Isten őket is megvilágítsa, továbbra is maradhatnak királyságunk, valamint az uralmunk alatt álló országok és földek városaiban és más helységeiben, folytathatják mesterségük gyakorlását és élvezhetik vagyonukat anélkül, hogy őket az úgynevezett reformált vallás ürügyén zaklatnák vagy akadályoznák, azzal a feltétellel, hogy – miként mondtuk – a fent említett, test és vagyon elleni büntetések terhe mellett egyáltalán nem gyakorolják a vallást, és nem gyűlnek össze imádkozás, illetve a mondott vallás bármilyen természetű tiszteletének ürügyén.

Kiadtuk, stb.

Fordította: Szász Géza

SZÁSZ, GÉZA

The French state and the Protestants in the 17th century — from toleration to prohibition

In October 1685, Louis XIV banned the practice of reformed religions in the territory of his realm with the Edict of Fontainebleau. This royal decree can be interpreted as the abolishment of the Edict of Nantes (1598),⁵ and put an end to nearly hundred and fifty years of coexistence of Catholics and Protestants.

The essay analyses the royal policies in the period between the two edicts and discusses the attempts at securing (and abolishing) the rights of those of reformed denominations, the ways they came up against the state, and how the use of force came to dominate in the policy of the French state during the reign of Louis XIV (1643-1715). Besides the text of the Edict of Fontainebleau, printed in the appendix, the findings of the recent French literature and the posthumous *Memoires* of Abbé Choisy, a contemporary not widely known in Hungary, have been used for the analysis.

For a finer analysis and understanding of the way to the Edict of Fontainebleau, the essay briefly sketches the process of the spreading of the Reformation in France and the essence of the Edict of Nantes. The important events of the period following the death of Henry IV (1610) include the reestablishment of the rights of the Catholic religion and Church in Béarn Province and the move of Richelieu against the „Protestant party”. Working on building up the absolutistic monarchy, Richelieu wanted primarily to abolish the military-political privileges (fortresses and independent armed forces) of the Protestants permitted by the Edict of Nantes, and would allow them to practise their religion. The siege of the important Protestant centre, La Rochelle (1627-1628) was part of the drive to abolish the said military-political privileges. The struggle between the king and the Protestants was stopped for a long time by the clemency edict of Louis XIII at Alès (1629), which confirmed the free practice of religion and abolished the military-political privileges. The same period saw a spiritual renewal and expansion of Catholicism in France.

In the late 1650s, the government led by Cardinal Mazarin launched another attack against the Protestants, who had been loyal during the Fronde (1648-1653), the goal being possibly the abolition of the religious organizations of the Protestants.

When discussing the personal rule (1661-1715) of Louis XIV, the essay joins the trend of French historiography that holds that the main characteristics of the three consecutive periods are the deployment of legal force, opposition to the „spirituality” of the Edict of Nantes, and restrictions on the practice of religion, respectively. In the second phase (1679-1685) the king applied force (use of military violence, quartering soldiers to Protestants) trying to convert the Protestants. The period from 1685 to the death of Louis XIV (and in fact to 1787, until the emancipation of the Protestant religion), begins with the prohibition of the reformed religion by decree, soon to be followed by open violence (execution of Protestant pastors, confiscation of property, condemnation to the galleys). Seeing the failure of the initially welcome edict, at the end of the 17th century even the Catholic clergy thought that a more lenient treatment would be desirable.

The final phase of the wave of violence following the Edict of Fontainebleau was the uprising of the Camisards in Southern France (1702-1710), moved, apart from the demand of religious freedom, mostly by the Old Testament ideology of the „chosen people”.

The Edict of Fontainebleau was a decision fitting into the logic of the absolutistic state that was against any kind of particularism, and even Louis XIV regarded it as the completion of a nearly century-long process. Based on false premises (exaggerated statistics concerning the number of converts) and religious bigotry, the decree was a mistake from politi-

cal and economic aspects alike since it forced hundreds of thousands of Protestants to seek refuge abroad, leaving Louis XIV alone in the European scene, where earlier he had had the Protestant princes as allies against the Holy Roman Emperor. It has to be emphasized, however, that the notion of religious-ideological tolerance could not be interpreted in 17th-century France.